

Valentinus, Blavatsky en het Evangelie der Waarheid

– Henk Spierenburg

Dit artikel is geschreven naar aanleiding van het boek van Prof. Dr. Gilles Quispel: *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid*. H.P. Blavatsky heeft in haar tijd ruime aandacht besteed aan Valentinus en zijn school. Het *Evangelie der Waarheid* echter kende zij niet!

Het leven van Valentinus

Valentinus is omstreeks het jaar 100 geboren in de Nijldelta in Egypte. Hij werd opgeleid in Alexandrië en gaf daar les. In het jaar 140 vertrok hij naar Rome. De kerkvader Tertullianus¹ vertelt ons dat hij bisschop van Rome had willen worden, maar niet werd gekozen. Sommigen geloven dit, anderen vinden het onzin.

Gilles Quispel behoort tot de eerste groep.² Als hem in *NRC Handelsblad* van 2 augustus 2003 wordt gevraagd: ‘Wat zou er gebeurd zijn als Valentinus wel tot paus zou zijn gekozen?’, antwoordt hij: ‘Dan zou de christelijke kerk nooit autoritair geworden zijn. Want de gnosis is niet autoritair, die gaat van de eigen ervaring uit.’ In *Trouw* van 26 juli 2003 doet hij ook zo’n bijzondere uitspraak als hij over Valentinus

zegt: ‘De man was een denker als Hegel en bovendien van een zeldzame poëtische be- gaafdheid.’

Wanneer Valentinus gestorven is weten wij niet. Is hij op het eind van zijn leven terug- gekeerd naar Alexandrië en is hij onder- weg bij een schipbreuk omgekomen, zoals de kerkvader Epiphanius zegt?³ In het hoofdstuk over het leven van Valentinus geeft Quispel uitgebreide informatie, die bovendien zeer leesbaar is.⁴ Ik ga hier niet proberen het beter te doen.

De oorsprong van Valentinus’ leer

Bentley Layton⁵ concludeert in zijn boek over gnostiek, dat Valentinus is beïnvloed door de gnosticus Basilides en door de al- legorische uitleggingen van het (Griekse) *Oude Testament* van Philo van Alexandrië. De beroemde theoloog Adolf von Harnack zegt zelfs: ‘[In de Alexandrijnse theologie] werd het werk begonnen door Philo en voortgezet door Valentinus.’⁶ De kerkvader Hippolytus is heel duidelijk: ‘De ketterij van Valentinus is zeer beslist verbonden met de Pythagorese en Platonische theorie.’⁷ Ook is Hippolytus van mening dat veel van de aeonen uit de leer van Valenti- nus reeds te vinden zijn in het werk van Si- mon de Tovenaar.⁸

De nagelaten geschriften van Valentinus

Van Valentinus zelf resten ons slechts wei- nig geschriften. Vrijwel alles is in de loop der eeuwen verdwenen. Van een aantal verhandelingen hebben we nog wat frag- menten en het is niet bekend waartoe zij hebben behoord. Van andere fragmenten weten we dat wel, omdat de kerkvaders die ze hebben overgeleverd de herkomst heb-

Henk Spierenburg heeft in totaal 16 boeken geschre- ven en samengesteld, waaronder *The New Testa- ment Commentaries of H.P. Blavatsky*; *H.P. Blavatsky: On the Gnostics* en *De Philoni- sche geheime leer (de kab- bala van Philo van Alexan- drië)*.

ben vermeld. Hieronder een volledige opgave:

1. Een verhandeling genaamd *Sophia* (*Wijsheid*). Het bestaat ervan kan worden afgeleid uit een opmerking van de kerkvader Tertullianus.⁹ Van dit geschrift is niets overgebleven.
2. De kerkvader Marcellus van Ancyra vermeldt in zijn *Over de heilige kerk*, 9, het bestaan van een geschrift van Valentinus over de drie-eenheid met de naam *Over de drie naturen*.¹⁰ Dit geschrift is verloren gegaan.
3. De kerkvader Clemens van Alexandrië zegt in zijn *Stromata*¹¹: ‘...Valentinus, de copyfee van allen die samenwerking propageren, schrijft in zijn verhandeling over *De gemeenschap van vrienden* deze woorden: “Veel van de zaken die in openbare boeken staan, kunnen ook worden gevonden in de geschriften van God’s kerk. Deze gemeenschappelijke dingen zijn de uitingen van het hart, afkomstig van de in het hart geschreven wet van het beminde volk, geliefd en Hem liefhebbend.” De rest van de verhandeling is verloren gegaan.
4. Eveneens in de *Stromata*¹² zegt Clemens van Alexandrië over Valentinus’ *Brief over de attributen*: ‘Valentinus schrijft in een brief aan een zekere groep met betrekking tot wat verbonden is [aan de ziel]: “Slechts Eén is goed!¹³ De wijze waarop Hij spreekt is via de manifestatie van de Zoon. Door Hem alleen kan het hart zuiver worden, als elke kwade geest uit het hart is verwijderd. De vele kwade geesten in het hart verhinderen dat het zuiver wordt: veeleer, een ieder van hen handelt op eigen wijze, het hart belastend met onbetamelijke begeerten. Naar mijn oordeel gedraagt het hart zich op de wijze als wij kunnen zien in een karavanserai. Die is vol met gaten gevuld met vuiligheid en vieze troep. De bezoekers gedragen zich slecht en denken er niet aan dat die plaats eigendom is van anderen. Het hart dat wordt bewoond door vele demonen is zo’n vuilhoop, tot op het moment dat er wordt nagedacht. Wanneer dan de Vader, die alleen goed is, het hart binnengaat, wordt het geheiligd en gevuld

met licht. Wie zulk een hart bezit, kan gezegend worden genoemd en zo iemand zal God zien!¹⁴”

5. Een fragment van de *Brief aan Agathopous* is te vinden in de *Stromata*¹⁵ van Clemens van Alexandrië: ‘Ook zegt Valentinus in zijn brief aan Agathopous: “Hij [Jezus] was sober in alle dingen. Jezus heiligde zichzelf; hij at en dronk op zodanige wijze dat daaruit geen excrementen ontstonden. Zijn vermogen tot soberheid was zó groot, dat het voedsel binnenin hem niet bedierf, hij hield zich namelijk niet bezig met bederf.”

6. De kerkvader Hippolytus legt ons in zijn *The Refutation of all Heresies*¹⁶ uit dat het dubbele schema, als afgebeeld op de tegenover elkaar liggende pagina’s in dit artikel, in het hier gegeven gedicht, psalm of hymne, zoals de diverse schrijvers en commentatoren deze regels hebben genoemd, gedeeltelijk is vervat. De regels zijn bekend geworden onder de naam: *Zomeroogst*. Hippolytus zegt: ‘Valentinus... heeft een fundamentele grootheid in zijn systeem ingebracht: “de koning van alles”, door Plato¹⁷ genoemd, en door deze ketter aangeduid als Pater [Vader], Bythos [Diepte] en Proarchē [Vóórbegin] over de rest van de aeōnen¹⁸. En als Plato de woorden spreekt: “wat is tweede in dingen die tweede zijn”, meent Valentinus dat alle aeōnen binnen de begrenzing [de plērōma]¹⁹ tweede zijn. En als Plato de woorden spreekt: “wat is derde in dingen die derde zijn”, meent hij alles wat buiten de begrenzing en het plērōma is. Valentinus heeft dit op zeer bondige wijze duidelijk gemaakt in een psalm, hieronder weergegeven, uitgaande van de aarde, niet zoals Plato doet, uitgaande van de hemel:

Alle dingen afhankelijk van geest, zie ik
Alle dingen bevorderd door geest, schouw ik
Vlees afhankelijk van ziel
Ziel bevorderd door de lucht;
Lucht hangend aan de ether –
Vruchten geboren uit de diepte –
Een kind geboren uit de schoot.²⁰

7. De kerkvader Hippolytus vertelt ons in zijn *The Refutation of all Heresies*²¹: ‘Valentinus zegt dat hij een pasgeboren baby zag, en vroeg wat dit wel was. De baby antwoordde hem dat het de Logos [het Woord] was. Valentinus scheidde daar over op en zag daarin een reden een sekte te stichten.’²²

8. De kerkvader Clemens van Alexandrië schrijft in zijn *Stromata*²³ over de vrees van de engelen voor de eerste mens: ‘Tets van vrees overviel de engelen in de nabijheid van de gevormde [Adam], omdat hij dingen wist te zeggen die ver uitgingen boven de verwachtingen van zijn oorsprong, omdat door het wezen in hem een kern van hogere essentie was ingebracht, en [dit wezen] zich vrijelijk uitte. Precies als in de menselijke wereld beelden met een menselijke vorm, meer speciaal beelden die gemaakt zijn om een god te verbeelden, vrees opwekken bij degenen die ze gemaakt hebben. Adam, gemaakt om de mensheid te verbeelden, met het genoemde wezen in zich, maakte dat zij de nog niet geschapen mensheid vreesden. Angst greep hun aan en snel verborgen zij het werk.’

9. Een min of meer aansluitende tekst geeft Clemens van Alexandrië in zijn *Stromata*²⁴ als volgt: ‘Hij [Valentinus] spreekt over de tekst: “Geen mens zal het aangezicht van God zien, en leven [Ex. 33.20],” alsof Hij [God] de oorzaak van de dood is! Het is over deze God dat hij toespelingen maakt als hij het volgende schrijft: “Vaak is een portret inferieur aan het werkelijke gezicht, zoals ook de wereld inferieur is aan het levende gebied. Wat is nu de oorzaak [van een goed] portret? Het is de majesteit van een gezicht dat de schilder tot model dient en hem de eer van het portret verschafft. Het gezicht is nooit exact gelijk aan het levende model, maar de naam [van de schilder] maakt dit ongedaan. De onzichtbare aanwezigheid van God in het geschapene geeft aan die schepping de status.”

10. Ook in de *Stromata*²⁵ van Clemens van Alexandrië het volgende: ‘Valentinus schrijft in een preek de volgende woorden:

“Sedert het begin bent u onsterfelijk, bent u kinderen van het eeuwige leven. U moet de dood bij uzelf beheersen, verwerken en vernietigen, op zodanige wijze dat de dood in u en door u sterft. Wanneer u niet meer hecht aan de wereld, maar zelf blijft bestaan, heerst u over de schepping laat u het bederf achter u.”

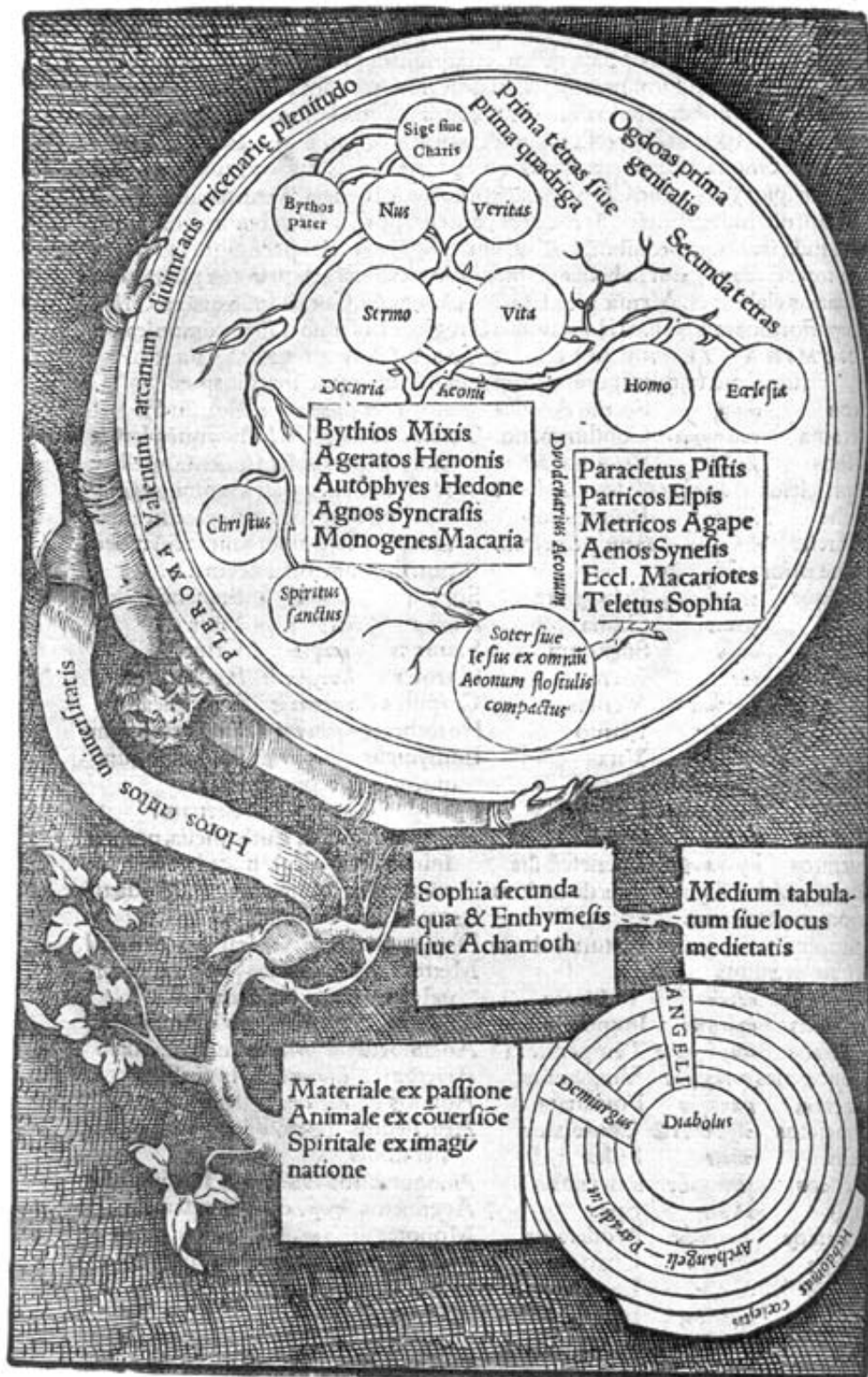
11. Tenslotte is er *Het Evangelie van de Waarheid*, deel van de Nag Hammadi-bibliotheek²⁶ en nu in het Nederlands vertaald vanuit het Koptisch door Prof. Dr. Gilles Quispel.

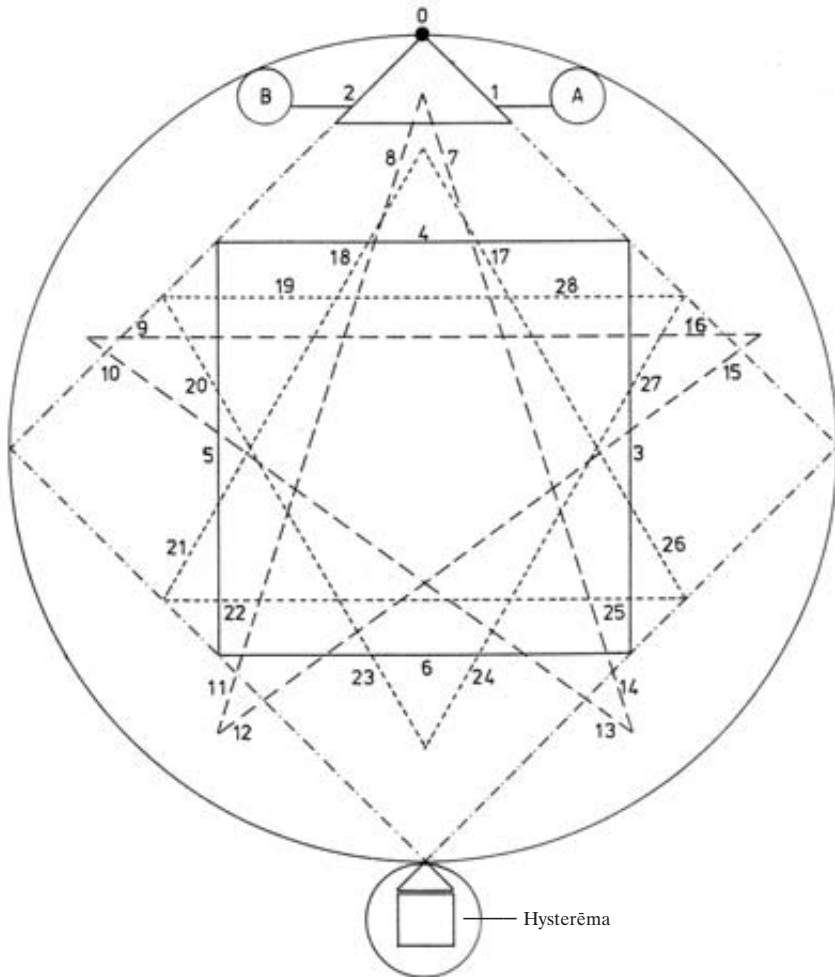
Een ieder die deze lijst bekijkt en leest zal concluderen dat wat ons rest van Valentinus niet veel is. Alleen *Het Evangelie van de Waarheid* is een tekst met enige lengte.

Nochtans is er veel en op een gedetailleerde manier over Valentinus geschreven. Hoe dit mogelijk is wordt duidelijk uit de volgende paragraaf. Terzijde: het commentaar van de kerkvaders bij de overgeleverde teksten is natuurlijk niet bedoeld om hem te eren...

De leerlingen en de school van Valentinus

Valentinus had leerlingen en navolgers, zijn school. Bij de dood van Valentinus waren sommige van zijn leerlingen al leraren geworden. Overigens gebeurde hier wat overal gebeurt: na de dood van Valentinus splitsten de leerlingen zich in twee groepen. De oosterse (of Anatolische) groep, meistens in Alexandrië, en de westerse groep in Rome. Van die leerlingen zijn complete teksten bewaard gebleven, of in delen en fragmenten aan ons overgeleverd door de kerkvaders. Tezamen is dat een flinke hoeveelheid. Het schema dat u op de volgende twee pagina's tegenover elkaar ziet afgebeeld, is bijvoorbeeld afkomstig van zijn leerling Ptolemaeus. Het linkse schema is te vinden in het complete werk van de kerkvader Tertullianus, gepubliceerd in 1593. Het rechtse schema, een verklarende versie van het linkse, is gemaakt door G.R.S. Mead, de secretaris van H.P. Blavatsky, en is gepubliceerd in *Lucifer*, HPB's Londense tijdschrift, in 1890.

- 0. Bythos of Diepte, Pater of Vader/
Sigē sive Charis, Stilte of Genade
- 1. Nous (Nus) of Denkvermogen (Bewustzijn)
- 2. Alētheia (Veritas) of Waarheid
- 3. Logos (Sermo) of Woord
- 4. Zōē (Vita) of Leven
- 5. Anthrōpos (Homo) of Mens
- 6. Ekklēsia (Ecclesia) of Gemeenschap
- 7. Bythios of Diepte (Diep)
- 8. Mixis of Vermenging
- 9. Ageratos (Ageratos) of Onvergankelijk
- 10. Henosis (Henonis) of Eenwording
- 11. Autophyes of Zelfstandig
- 12. Hēdōne (Hedone) of Genot
- 13. Akinētos (Agnos – Acinetus) of Onbeweeg-
lijk

B. Spiritus Sanctus of Heilige Geest

- 14. Synkrisis (Syncrasis) of Samenstelling (Vermelting)
- 15. Monogenēs (Monogenes) of Eniggeboren (Eengeborene)
- 16. Makaria (Macaria) of Gelukzaligheid
- 17. Paraklētos (Paracletus) of Trooster (Vertroostend)
- 18. Pisis (Pistis) of Geloof
- 19. Patrikos (Patricos) of Vaderlijk
- 20. Elpis (Elpis) of Hoop
- 21. Metrikos (Metricos) of Gematigd (Moederlijk)
- 22. Agapē (Agape) of Liefde
- 23. Ainos (Aenos – Aenous) of Lofspraak (Eeuwigbewust)
- 24. Synēsis (Synesis) of Intelligentie (Begrip)
- 25. Ekklēsiastikos (Ecclesiasticus) of Zoon der Vergadering
(Verkondigend)
- 26. Makariotes (Macariotes) of Gelukzaligheid
- 27. Thēletos (Theletus) of Wilsuiging (Geliefde)
- 28. Sophia (Sophia) of Wijsheid

A. Christus

HPB's verklaring van het schema

Het is niet mogelijk inzicht te hebben in de leer van Valentinus zonder kennis van het schema van Ptolemaeus, dat de wereld van Valentinus weergeeft. H.P. Blavatsky wordt in de Engelse vertaling van de Nag Hammadi-bibliotheek met ere genoemd in het *Afterword* op blz. 538. Jammer genoeg is dit weggelaten in de Nederlandse vertaling uit het Engels. Hoe dit ook zij, de waardering voor HPB in dit deel van de wetenschappelijke wereld is voldoende reden de verklaring van dit schema aan haar over te laten. De nummers van Mead's schema zijn tussen vierkante haken in haar verklaring bijgevoegd, de namen uit het schema van Ptolemaeus onder het rechter schema zijn met Nederlandse vertaling, resp. van Mead, HPB en Quispel, de laatste tussen haakjes geplaatst achter de namen van HPB en Mead.

HPB's commentaar staat vol met hoofdletters. Daaraan is niet getornd.

'[0] Eerst het • (Punt), de *Monade*, Bythos (de Diepte), de ongekende en onkenbare Vader [Pater]. [0, 1, 2] Dan de Δ (Driehoek), Bythos en het eerste geëmaneerde paar of *duade*, Nous (Denkvermogen) en zijn syzygy [oppositie] Alētheia (Waarheid). [3 t/m 6] Dan het \square (Vierkant), de *dubbele tweehed* of *Viervoudigheid*, twee mannelijke ||, de Logos (Woord) en Anthrōpos (Mens), twee vrouwelijke, hun syzygies [opposities], = Zōē (Leven) en Ekklēsia (de Kerk of Gemeenschap), *Zeven in totaal*. De Driehoek, het *Potentieel* van Geest; het Vierkant, het *Potentieel* van Stof; de Verticale Rechte Lijn, het *Potentieel* van Geest, en de *Horizontale*, het *Potentieel* van stof.

[7 t/m 16] Vervolgens komt het Pentagram ☆, de *Vijfhoek*, het mysterieuze symbool van de Mānasaputra's, of Zonen van Wijsheid, die samen met hun syzygies [opposities] 10 maken, oftewel de *Decade*; en tot slot, [17 t/m 28] de Hexalpha, of verstrengelde Driehoeken ☆, de *Hexade*, die met zijn syzygies [opposities] 12 maakt, oftewel de *Dodecahedron*.

Dit zijn de samenstellende delen van het PlĀrŪma of de Voleinding, ¹⁹ de *Ideeën* in het *Goddelijke Denkvermogen*, totaal 28, want Bythos, de Vader, is niet meegerekend omdat het de *Wortel* van alles is. [A en B] De twee kleine cirkels binnen het Plērōma verbeelden de syzygie [oppositie] Christos-Pneuma (Christus en de Heilige Geest); dit zijn de *na-emanaties*, en als zodanig, vanuit één aanzicht, de indaling van de Geest om de Stof te bezielen en te ontwikkelen, dat *in wezen* uit dezelfde bron voortkomt; alsmede van een andere, de indaling of incarnatie van de Kumāra's, oftewel de Hogere Ego's van de Mensheid.

De cirkel van het Plērōma is begrensd door een limiet, die is geëmaneerde door Bythos (het Punt), deze wordt de Horos (Begrenzing), Stauros (Inhoud, Inzet of Kruis) en Metagogeus (Deelnemer [Rondeleider]) genoemd; het sluit het Plērōma (de Voleinding) af van de Hysterēma (het inferieure of de onafheid), de grotere van de kleinere Cirkel, het Ongemanifesteerde van het Gemanifesteerde. Binnen de Cirkel van het Hysterēma is het Vierkant of de Oerstof, oftewel Chaos, geëmaneerde door Sophia, het Ektrōma genaamd (oftewel de Afbreking). Daarboven is de Driehoek, *Oergeest*, de Algemene Vrucht van het Plērōma, oftewel Jezus, want al wat beneden het Plērōma is, doet zich voor als een eenheid. Merk op hoe de Driehoek en het Vierkant van het Hysterēma de reflectie zijn van de Driehoek en het Vierkant in het Plērōma. Tenslotte is het vlak van het papier, het alles omsluitende en doordringende, Sigē (Genade).²⁷

Quispel en het *Evangelie van de Waarheid*

Nu we kort hebben gekeken naar de oorsprong van de leringen van Valentinus, de overgebleven fragmenten van zijn geschriften hebben weergegeven en tenslotte via HPB's verklaringen hebben laten zien dat zijn beeld van de kosmos gelijk is aan dat van HPB's theosofie, kijken we nu naar Gilles Quispels weergave van Valentinus' *Evangelie van de Waarheid*, de enig overgebleven tekst van Valentinus met enige lengte.

Zijn boek begint met een voorwoord van Joost Ritman, de stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, die het boek ook heeft uitgegeven. Hoofdstuk I gaat over het leven van Valentinus, waarvan in dit artikel al werd gezegd dat zijn beschrijving ‘uitgebreid’ en ‘zeer leesbaar’ is. Hoofdstuk II heet ‘Brokstukken’ en bevat overgebleven Griekse fragmenten van Valentinus. Het zijn er minder dan in dit artikel zijn te vinden, omdat Quispel de Latijnse fragmenten niet heeft opgenomen, terwijl ook de inleidende teksten van de kerkvaders niet zijn vertaald. Wie de vertalingen vergelijkt, zal vaak zijn ogen niet geloven en zich afvragen of dit wel dezelfde tekst is. Wie echter de ongeveer vijf Engelse vertalingen met elkaar vergelijkt, zal hetzelfde ervaren. In de hoofdstukken III en IV, respectievelijk ‘De gnostica en de dood’ en ‘Valentinus en de Hermetische Loge in Alexandrië’ maken we kennis met Quispels ruime en diepgaande kennis van de gnostiek in ruime zin. Knap, meer kan er niet worden gezegd. In hoofdstuk V vinden we een Nederlandse vertaling van de brief van Ptolemaeus, leerling van Valentinus, aan Flora. Een bewerking van zijn Franse vertaling, waarvan de tweede druk verscheen in 1966. In hoofdstuk VI vinden we dan Quispels Nederlandse vertaling uit het Koptisch van het *Evangelie der Waarheid*, met zijn commentaar. De Nederlandse vertaling van Slavenburg en Glaudemans²⁸ kan hiermee vergeleken worden, maar dan moet wel worden bedacht dat die vertaling uit het Engels is, daar zit dus weer een trede tussen. Wie het *Evangelie der Waarheid* wil kennen, moet het lezen. Hier wil ik volstaan met enkele zinnen uit het commentaar van Quispel, zo zegt hij: ‘Het *Evangelie der Waarheid* is eigenlijk een meditatie over het Evangelie...’ ‘Iedere vorm van Gnosis streeft naar bewustwording, Valentinus en de Valentinianen onderscheidten tussen “vorming naar het zijn”, en “vorming naar de Gnosis”’. ‘De aeonen zijn er al, en de mensen, zij moeten zich er nog bewust van worden. De geschiedenis van het heelal is de voortgang van essentiële tot bewuste identiteit met

God.’ Het is alsof men zinnen uit de inleiding tot Blavatsky’s *Secret Doctrine* zit te lezen.

De hoofdstukken VII en VIII zijn aanvullingen en toelichtingen. Hoofdstuk IX heet: ‘Uitleg bij het gnostische systeem volgens Ptolemaeus’. Hierin wordt het schema besproken dat wij in dit artikel aan HPB hebben overgelaten. In hoofdstuk X, ‘De oorspronkelijke leer van Valentinus de gnosticus’, maken wij weer kennis met Quispels geleerdheid, die hij nochtans in eenvoudige woorden neerzet.

Gilles Quispel, **Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid**, Uitgave In de Pelikaan, Amsterdam 2003, 147 blz., ISBN 90 71608 131, ingenaaid en harde kaft, € 19,78.

Noten

¹ Tertullianus, *Against the Valentiniens*, 4; in *The Ante-Nicene Fathers*, deel III, herdruk Grand Rapids 1993, blz. 505 (verder aangehaald als Tertullianus, *Valentiniens*).

² Quispel, *Gilles Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid*, Amsterdam 2003, blz. 27 (verder aangehaald als Quispel, *Valentinus*, 2003).

³ Epiphanius, *The Panarion of St. Epiphanius*, 31.7, vertaald door Ph.R. Amidon SJ, New York/Oxford 1990, blz. 113.

⁴ Quispel, *Valentinus*, 2003, blz. 11-33.

⁵ Bentley Layton, *The Gnostic Scriptures*, New York 1987, blz. 217-219 en 417-444 (verder aangehaald als Layton, *Scriptures*, 1987).

⁶ Adolf von Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, deel I, Tübingen 1909, blz. 347; in de Engelse vertaling, deel II, New York 1961, blz. 11.

⁷ Hippolytus, *The Refutation of all Heresies*, 4.16; in *The Ante-Nicene Fathers*, V, 1990, blz. 81b.

⁸ Hippolytus, *Refutation 4.15*; in idem, blz. 81a.

⁹ Tertullianus, *Valentiniens*, 2; in *Ante-Nicene Fathers*, III, blz. 504a.

¹⁰ Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 233.

¹¹ Clemens van Alexandrië, *Stromata* 6.52.3-4 (6.6); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 243; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, blz. 492b.

¹² Clemens van Alexandrië, *Stromata* 2.114.3-6 (2.20); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 245; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, blz. 372a-b.

¹³ Parafraze van *Matth. 19.17; Mark. 10.18* en *Luk. 18.19*.

¹⁴ *Matth. 5.8*.

¹⁵ Clemens van Alexandrië, *Stromata* 3.59.3 (3.7); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 239; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, blz. 392a.

¹⁶ Hippolytus, *Refutation* 6.37.7-8 (6.32); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 248-249; in *The Ante-Nicene Fathers*, V, 1990, blz. 90b-91a.

¹⁷ Alle citaten van Plato hieronder zijn uit zijn *Epistles*, 312E.

¹⁸ Het woord aeōn betekent tijdperk en duur, maar heeft ook de betekenis van attribuut of eigenschap.

¹⁹ Plērōma: de volheid, in dit geval het hogere gebied; soms ook het totaal van alle gebieden. De voleinding (completion), zoals HPB het noemt.

²⁰ De psalm is vele malen weergegeven vanuit het Grieks. Ik koos hier de bewerking van G.R.S. Mead in zijn *Fragments of a Faith Forgotten*, 2de druk Londen 1906, blz. 307.

²¹ Hippolytus, *Refutation* 6.42.2 (6.37); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 231; in *The Ante-Nicene Fathers*, V, 1990, blz. 93b.

²² De woorden *dit* en *het* slaan op de onzijdigheid van de Logos.

²³ Clemens van Alexandrië, *Stromata* 2.36.2-4 (2.8); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 235; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, blz. 355b-356a.

²⁴ Idem, *Stromata* 4.89.6-4 en 90.1 (4.13); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 237; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, 425a-b.

²⁵ Idem, *Stromata* 4.89.1-3 (4.13); in Layton, *Scriptures*, 1987, blz. 241; in *The Ante-Nicene Fathers*, II, 1989, blz. 425a.

²⁶ James M. Robinson (editor), *The Nag Hammadi Library in English*, 3de editie, Leiden etc. 1988, blz. 38-51; Nederlandse vertaling uit het Engels: Jacob Slavenburg/Willem Glaufemans, *Nag Hammadi Geschriften I*, Deventer 1994, blz. 46-81.

²⁷ H.P. Blavatsky's *Collected Writings*, deel XIII, blz. 15-16. Alle teksten van HPB over Valentinus vindt men in Henk J. Spierenburg, *H.P. Blavatsky, On the Gnostics*, San Diego 1994, blz. 130-138.

²⁸ Zie noot 26: De Engelse vertaling uit het Koptisch blz. 40-51; de Nederlandse vertaling uit het Engels blz. 52-73.